

מיכאל קובנר – מראות כפולי אפיק

תאריך: יוני 18, 2020

מאת: עווד הון

בעין חרוד נפתחה התערוכה "מיכאל קובנר – מראות כפולי אפיק", והיא כוללת שני אולמות תצוגה: הראשון מוקדש לדמותו של האב, אבא קובנר, המכונה יחזקאל, והשני לחצר הקיבוץ. כמוטו לתערוכת חצר הקיבוץ, בחר מיכאל בשירו של אביו, "שדה שלא תם"

"מרחב נופי פנימי מסוג זה של חצר הקיבוץ הנחוזה דרך הגוף בציוריו של מיכאל קובנר, המוצגים לראשונה בתערוכה במשכן האמנות בעין חרוד, מראים על לבו הנוטה לנופים הפתוחים והרחבים. אלה שיצר במסע אישי שהחל ב-2012 והסתיים ב-2017, שמעביר את גובה ההתנשאות צמרת העץ כלפי מעלה ויחסי מידות משתנים בתנועה, או עומק צל על קרקע וריצוד האור במרחב" – כך מתארת אוצרת התערוכה גליה בר אור, חברת קיבוץ עין חרוד מאוחד, ששימשה במשך שלושים שנים כמנהלת המשכן, את החלק הקיבוצי של קובנר בתערוכתו "מראות כפולי אפיק", שנפתחה ב-15 ביוני. בר אור מוסיפה: "אולי בכלל נקודת המוצא

לרעיון של מיכאל קובנר לצייר את חצר הקיבוץ חוויית העצים בקיבוץ (ההדגשה במקור – ע.ה.). אמנם עצים נטועים בכל מקום בתבל, אבל נדמה שדבר-מה מורכב ורגיש במיוחד עובר דווקא שם, בחצר הקיבוץ. לחצרות הקיבוץ שבחר, אופי כפרי ואינטימי. המארג הנופי שלהן אחיד ואינטימי, טוב להלך בהן, להקיף את המרחב ולהרגיש תוך זמן קצר כמו בבית".

כפר רופין

השיחה עם מיכאל קובנר נערכת בחצר בית הקפה בצמוד למשכן האמנות – לאחר שהוצאנו אותו מחללי התצוגה, כשהוא עסוק בתליית התמונות והצבת המוצגים לתערוכה עם האוצרת.

לימודי אמנות בארץ ובניו-יורק

מיכאל, נולד להוריו אבא וויטקה קובנר בשנת 1948 בקיבוץ עין החורש. ילדותו ונעוריו בקיבוץ בחינוך המשותף זכורים לו כחוויה טובה: "היה לנו כ"ף. היינו קבוצה קטנה של ילדים עם כל החוויות הידועות כשהמטפלת הלכה מבית הילדים, צבענו זה את זה במשחת נעליים בלילה. בכתה א' הייתי 'מלך הכתה' ושנתיים אחר כך הודחתי מהמלוכה. השפיעו עליי מאד מרחב השדות והחצר הפנימית בקיבוץ וכבר כשהסתובבתי ברפת מצאו אותי מצייר עם ערימת ניירות וצבעים מהגן".

בגיל שבע נסע עם אמו לאירופה, לפגוש את אביו שחזר משליחות עליה בדרום אמריקה וכבר בגיל זה נחשף לאמנות הציור, בטיולים במוזיאונים בשוויץ, איטליה וצרפת: "אני זוכר את עצמי כילד מצייר ולכבוד יום הולדתי העשירי קבלתי מאבי ערכת צבעי שמן, כנראה גם בגלל העובדה שהוא למד בצעירותו ציור בוילנה".

את צעדיו הראשונים עשה בהדרכת אביו ואחר כך למד אצל יוחנן סימון בהרצליה, לאחר שהצייר הנודע בציוריו מקבוצת "אופקים חדשים", עזב את קיבוץ גן שמואל בו היה חבר עשרות שנים. על דרכו העצמאית של קובנר כצייר, כותבת לקראת פתיחת התערוכה גליה בר אור: "המורים הראשונים לציור של קובנר היו יוחנן סימון ומשה פרופס, שהציעו בעבודתם סוג אוטופיה של חצר קיבוץ שחבקה הלימה והרמוניה מופלאה בין עולמות היחיד, הקהילה והטבע. הציור של מיכאל קובנר נשמר מזה ומזה. הוא נשמר מהאידיליה של מוריו – ציור שמקורו בדימוי שכבר היה שם לפני הציור. הוא נשמר גם מיצירה שמקורה בשבר, בוחר להאמין בציור שנובע ממקור חיים".

הטכניקות ומקומות העבודה של קובנר השתנו במשך שנותיו כאמן. במשך עשר השנים הראשונות צייר בחדר בביתו וב-1988 שכר סטודיו בחלק הצפון מזרחי של ירושלים והחל לצייר בדים גדולים של ירושלים וסביבותיה. מכאן התמיד כמעט רק בציורי נוף שהביאו למספר תערוכות שכללו את נופי עיר הבירה. הוא מצייר בעמידה, בעיקר בצבעי שמן וכן בצבעי מים וגואש. רוב ציוריו, כולל בתערוכה הנוכחית, נעשים על בסיס רישומים בשטח ותנועה חוזרת בין הסטודיו לנוף. שעות עבודתו כאמן הם שבע עד עשר בבוקר וארבע עד שקיעת החמה, בדומה לאמנים שעלו לארץ מאירופה שהתלוננו על "אור השמש המסמא"

קובנר עצמו מאשר זאת: "לא הייתי שייך אף פעם לקבוצה או לזרם ציור". לאחר השירות הצבאי בסיירת מטכ"ל, באותו צוות עם בנימין נתניהו והמפקד עמירם לוין, מעיד קובנר, כי שני אירועים עיצבו את עתיד חייו: מפגש עם מימי מקובר, בת בית אלפא, מעצבת גרפית במקצועה, אותה פגש כבר בנעוריהם בתנועת השומר הצעיר, והחשפותו לעושרה של אמנות הציור בארצות הברית, כשטייל עם כמה מחבריו ליחידה. הוא חזר לעין החורש ואחר כך יצא ללימודים במכון אבני כשהוא מממן את לימודיו כמאבטח ב"ארקיע".

בשלב מסוים החליט לעזוב את הקיבוץ ולצאת ללימודים ב"ניו יורק סטודיו סקול", "הייתי איש צעיר ורציתי לפרוש כנפיים. כמו אדם שרוצה להגשים חלום בחיבוק של עץ הסקוויה העבה או להעפיל לאוורסט". בניו יורק למד אצל האמנים פיליפ גאסטון וג'ק טורקוב ורישום אצל מרסדס מטר. פגישתו עם הגישה הקונספטואליסטית – התפיסה המושגית באמנות, גרמה לו למבוכת מה, עד שהסתגל ומצא את דרכו האישית-ייחודית כאמן. עם פרוץ מלחמת יום הכיפורים הוא חזר לארץ בה איבד רבים מחבריו. למרות אירועי המלחמה שעבר, כמו רבים מהלוחמים, החליט להשלים לימודיו בניו יורק "החלטה כואבת וקשה כי פירושה היה לקום ולעזוב את חבריי לנשק ולטראומות המלחמה".

דרכו האמנותית

משנת 1975 כשחזרו הוא ומימי מלימודיהם, במשך שלוש שנים, היו שנים של התלבטות על דרכו האמנותית בה קיבל החלטה שהציור המופשט הוא עבורו דרך ללא מוצא ועיקר ציוריו מתרכזים בנופי טבע, חצרות קיבוצים ופורטרטים של הקרובים אליו.

התערוכה הראשונה שהציג בבית האמנים בירושלים, בגיל 27, כללה עבודות אבסרקט – מופשט שצייר בניו-יורק והוא הוזמן ללמד רישום בבצלאל בשנת 1977 על ידי ראש מחלקת האמנויות ג'ון בייל, חבר קיבוץ אורים בשנים 1951 – 1956. בזמן שקובנר שימש כמורה, פרץ מרד תלמידים במורי בית הספר בצלאל. מרד בין-דורי, בטענות על גישות מיושנות באמנות של צוות המורים. בעקבותיו התפטר בייל מראשות המחלקה לאמנויות, אך המשיך ללמד בו עד 1994. קובנר החליט להפסיק את ההוראה במוסד אחרי שנתיים: "זאת הייתה אחת ההחלטות המטופשות כשהפסקתי ללמד בבצלאל" מודה קובנר ומסביר: "הרגשתי שאני לא יודע מספיק על עצמי כאמן".

בחיפושים אחרי כיווני יצירה חדשים הוא צייר סדרת ציורים ממבט ציפור בהשראת צילומי אוויר בצבא. התערוכה "נופי מדבר מבט מעל" הוצגה בגלריה "בינט" בתל אביב והפכה לקשר רב שנים בינו ובין הגלריה המבוססת והמוערכת. בשנים אלה, על אף גילו הצעיר, הוא משך תשומת לב של הממסד האמנותי בציור ותפס את מקומו כאמן מוערך. ציוריו "בתים בעזה" מוצגים בגלריית "בינט" וכמה מהם מוצגים אחר כך במוזיאון תל אביב כשאוצרת התערוכה, שרה ברייטברג רואה בעבודתו "אחד הכיוונים המסתמנים בעתיד האמנות הישראלית".

כיוון חדש בציוריו נוצר בעקבות ילדיהם של מימי ומיכאל, עמיקם ונמרוד, שאהבו מאד לשחק בקוביות לגו בחדר המגורים. גלריה "בינט" לא הסכימה להציג את "ציורי הלגו" של קובנר והוא הציגם בגלריית גורדון. לימים חידש את קשריו עם גלריית "בינט", הציג בה כ-15 תערוכות יחיד עד לסגירתה ב-2010 עקב קשיים כלכליים.

מילגת לימודים שזכה בה ב-1984 מטעם קרו אמריקה-ישראל, החזירה אותו לניו-יורק משם חזר עם ציורי קיר גדולים המזמנים את לוחות המודעות בהוליווד, אך אלה לא הוצגו אף פעם.

הטכניקות ומקומות העבודה של קובנר השתנו במשך שנותיו כאמן. במשך עשר השנים הראשונות צייר בחדר בביתו וב-1988 שכר סטודיו בחלק הצפון מזרחי של ירושלים והחל לצייר בדים גדולים של ירושלים וסביבותיה. מכאן התמיד כמעט רק בציורי נוף שהביאו למספר תערוכות שכללו את נופי עיר הבירה. הוא מצייר בעמידה, בעיקר בצבעי שמן וכן בצבעי מים וגואש. רוב ציוריו, כולל בתערוכה הנוכחית, נעשים על בסיס רישומים בשטח ותנועה חוזרת בין הסטודיו לנוף. שעות עבודתו כאמן הם שבע עד עשר בבוקר וארבע עד שקיעת החמה, בדומה לאמנים שעלו לארץ מאירופה שהתלוננו על "אור השמש המסמא".

בתחילת שנות התשעים פגש את האמן יאן ראוכוורגר והם נעשו לידידים קרובים, כנראה גם בגלל דרכם המשותפת כאמני נוף ודיוקן. שניהם גם היו, אם כי בזמנים שונים תלמידים במכון אבני ומורים בבצלאל. כך גם יצרו תערוכה משותפת על נמלי אשדוד וחיפה. תחנות נוספות בדרכו של קובנר בשנות התשעים: תערוכת מאגרי מים, בריכות דגים, ציפורים ופרות בעמק בית שאן, שלוש תערוכות בארה"ב; "סתם יום של חול" שמה של התערוכה שהתמקדה בנוף ימי הזהב של ילדותו בעין החורש שלדבריו הצליח בה "להטעין את ציוריו בדימוי הוויזואלי ובתחושת הריח, וב"אגמים" חזר לעמק בית שאן לציורים שנושאים היחס בין מים לשמים, בקשר לבריכות הדגים ולמאגרים בעמק.

יחזקאל לגו צילום בתערוכה

תחילת שנות האלפיים הביאו את מיכאל קובנר, יאן ראוכוורגר, עופר ללוש וצביקה לחמן, לחלוק במשותף סטודיו ברובע קווינס בניו יורק. קובנר היה במשך תשע שנים נוסע למשך חודשיים בקיץ לניו יורק ושכנות האיסט ריבר שנצפה מחלון גדול בסטודיו נתנה השראה לציוריו. נוכחותו בעיר כשראה את מגדלי התאומים קורסים השפיעה גם היא על ציוריו.

למרות שעל פניו נראה שקובנר פיתח קריירה של אמן מצליח גם מבחינה כלכלית, הוא מספר בגילוי לב: "קרוב לעשרים שנה, בשנים 1982 עד 2011, הייתי נתון בקשיים כלכליים קשים ומבחינה זאת הקריירה שלי קרסה. מימי רעייתי עבדה, אבל אין ספק שבין בני זוג יש צורך באיזון עדין ובהתחשבות רבה כשיש משפחה לפרנס. אני מכיר, ודאי בזמן הקורונה, זוגות צעירים כששני בני הזוג הם אמנים ההתמודדות הכלכלית שלהם היא קשה ביותר". על עצמו הוא מספר שאיננו כל כך טוב בשיווק, אבל כיום יש כעשרה אספנים בארץ ובעולם המעריכים מאד את ציוריו ורוכשים אותם. במשך השנים הרוכשים נעשו גם חברים

של ממש: "אלה אינם מהאספנים הגדולים, הרוכשים תמונות להשקעה, אלא פשוט אוהבים את עבודתיי. כיום אני לא מכיר הרבה ציירים המתפרנסים מאמנותם בלבד, ובדרך כלל הם חייבים לעסוק גם מהוראה, דבר שבחרתי לא לעשות".

לשאלה מדוע, על אף לימודיו, קשריו ועבודותיו הרבות בניו-יורק, לא קבע בה את מושבו, הוא משיב, שבמלחמת יום הכיפורים גמלה בו ההחלטה שמקום מושבו הקבוע וגם אמנותו חייבת להיות בישראל. מעין הוכחה לכך מוצאים בעבודותיו מקיבוץ בית אלפא, קיבוצה של רעייתו, מימי מקובר. נראה שלא ניתן להפריד בין ציורי הנופים שלו, בנופי ישראל על עמקיה והריה השונים, ובעובדה שעמק יזרעאל הוא ערש הצינות העובדת וליבת הרעיון הציוני שמחולליו התיישבו בו. הטרילוגיה של עבודותיו "הים העמק וההר", המספרת את הסיפור הציוני והגשמתה דרך עבודת הכפיים היו עבור קובנר מסע אישי ואף השתקפות נפש שמכונסת בטרילוגיה שיצאה בהוצאת המשכן לאמנות בעין חרוד בשנים 2006-2008 ולוותה בתערוכה "גלבוע תבור".

בעשור זה הוא עבר לסטודיו חדש בן 100 מ"ר בשכונת בקעה והגשים חלום, ובאותו זמן גם נדד דרומה, נאבק בחום וברוחות המדבר בשדה בוקר ומצוק נחל צין ומציג תמונותיו באוניברסיטת בן גוריון בשם "מול פני המצוק". בסוף עשור זה, בשנת 2010, מוצגת תערוכה רטרוספקטיבית שלו בבית האמנים בירושלים. כאמן פעיל חברתי ופוליטי במשך ארבעים שנה בירושלים הוא הרגיש שיש לו מחויבות כלפי הקהל הירושלמי, גם משום שרבים מחבריו האמנים וחברים אחרים עוזבים את העיר. עם זאת הוא מציין שהוא מפריד בין פעילותו החברתית פוליטית לבין האמנות וביחס למצב הפוליטי היום הוא מעיר שזו מהפכה ריאקציונית שלמעשה התחילה עוד בשנת 1977.

כפר רופין שדרות העצים

התערוכה שנפתחה במשכן בעין חרוד כוללת שני אולמות תצוגה. הראשון מוקדש לדמותו של אביו, המכונה יחזקאל, והשני לחצר הקיבוץ. אבל שני האולמות כלל לא נפרדים בנושאם ובאמנותם כפי שמציינת האוצרת המביאה דוגמא מוחשית לכך: "בציור מחצרה של קבוצת כפר רופין, סבתא יושבת על ספסל, ולראשה רעמת שיער לבן, דוממת כמו פסל מצרי. לימינה, ילד זעיר עם תלת אופן אדום, ונדמה שחוט סמוי קושר ביניהם. שלא כמו שאר ציורי השדרה, הציור הזה מלא שמים שפושטים לרוחב מחציתו העליונה, מהמרכז ומעלה. זו שעת בין-ערביים. דמויות כאלה צוירו על ידי מיכאל קובנר בעבודתו המורכבת שבמרכזה עומדת ההתדיינות עם דמותו של אביו ודילמות בחייו שנקשרו בעיקר לתקופות השואה. למעשה, הוא החל ביצירת סדרת עבודות חצר הקיבוץ לקראת סיומו של פרק משמעותי בעבודת "יחזקאל", ושתי הסדרות מוצגות בעין חרוד כשני חלקים של תערוכה אחת".

אבא קובנר נפטר לפני עשרים שנה, כמעט בן שבעים, ובנו הצייר התחיל ביצירה שלא יצר אף פעם: סיפור אישי בתמונות ומילים, שמצייר צייר, ציור ולא קומיקס. הוא לא חשב שעבודתו "עולמו של יחזקאל" תעבור בסוגי מדיה של ספר, תערוכה, סרט, ציור מחזה, מחזה ושתי תערוכות, האחת במוזיאון לאמנות בוכום בגרמניה וזו העכשווית במשכן לאמנות בעין חרוד.

יש כעשרה אספנים בארץ ובעולם המעריכים מאוד את ציוריו של קובנר ורוכשים אותם. במשך השנים הרוכשים נעשו גם חברים של ממש: "אלה אינם מהאספנים הגדולים, הרוכשים תמונות להשקעה, אלא פשוט אוהבים את עבודתי. כיום אני לא מכיר הרבה ציירים המתפרנסים מאמנותם בלבד, ובדרך כלל הם חייבים לעסוק גם בהוראה, דבר שבחרתי לא לעשות"

על פני השטח נראה כאילו אין קשר בין העולם של יחזקאל והשואה לעולם של חצר הקיבוץ. מיכאל קובנר גם התבטא בעבר כי "השואה לא נכנסה אף פעם לציורי, והאמת היא שאני מרחיק אותה גם מעולמי הציורי". אביו אמר לו שמקור שירתו הוא צער, ואילו מיכאל השיב לו שציוריו נובעים מהשמחה ושפתם יונקת מהנושם, היפה והחי, ומקומה "להלל את החיים", כמו במוסיקה. אבל נטייתו למרחב השדות של הצייר האמן בחר דווקא בשירו של אביו, "שדה שלא תם" כמוטו לתערוכת חצר הקיבוץ. אבא קובנר המשורר מבקש בשירו להקיף את נוף קיבוצו עין החורש ושדותיו כדי לראות אם "נפרץ" אופק חדש. אבל בצריף מדי ערב "בצנורות כבושים" עולים רחשים עמומים מקולות היער ונהר הויליה בפולין ונחל אלכסנדר הישראלי כ"כפולי אפיק" מתערבבים זה בזה והשיר מסתיים במילים: "אני חושש יותר מדי עולם בתוכי".

גליה בר אור מדגישה את הקשר העמוק בתערוכה בין חצר הקיבוץ לדמותו של האב "יחזקאל": "...לשון עבר ולשון הווה משלבות אצבעות, ובאחת נחצים זמנים, מתערבבים מקומות, ונלכדים כפילי זהויות, בתיאור שבעושר דימויו כמוהו כציור". אמנם לדעתה הצייר קובנר נשמר מיצירה מהסוג של אביו, שמקורה בשבר, ובחר להאמין בציור שנובע ממקור חיים: "מיכאל קובנר לא עבר את תהליך האבלות על אביו במשמעות העמוקה של השבעה, שהופרה בשל 'דברים שיצאו אז' כנגד אבא קובנר ולא אפשרו לעבד את תהליך החלחול הפנימי לנפש. העבודה על יחזקאל, והעבודה בחצר הקיבוץ, יצרו תהליך משולב של סגירת מעגל, אבלות מאוחרת".

אבל הרבה מעבר לכך, אוצרת התערוכה סבורה שב"יחזקאל" יש מארג של יחסי סב – נכד – אב. הסב מסביר לנכד את הדילמות המרכזיות בחייו באמצעות בנייה משותפת של הגטו בקוביות לגו. הדיאלוג ביצירתו של קובנר הוא בין הבן לדמות האב והוא גם דיאלוג בין אמנים, הבן הצייר והאב המשורר. הדיאלוג הבין-דורי המורכב, עולה בכפילי זהויות בציורים המוצגים בתערוכה. מיכאל קובנר עובר מסע אישי ההופך לסוג של מחזה ביוגרפי-פיקטיבי בו הוא מעבד עיבוד מאוחר של אבא באמצעות דילמות שהתמודד בהן אביו

בשואה: הצטרפות לפרטיזנים לאחר הכישלון במרד הגטו, השארותם של הורי הלוחמים בגטו, כולל אמו, והתמקדות בחילוץ של לוחמים שבידם נשק. המעבר להווה בו הבן מאתגר את אביו בנושא של התעללות חייליו בפלסטיני ובזמן שהבן מדבר על עזיבת ישראל האב מתפרץ כלפיו. כל אלה הופכים את "יחזקאל" מתמונה בלעדית של הנצחה של ה"שם" להווה של ה"כאן".

תהליך היצירה על "יחזקאל", כאמור דמותו של אבא קובנר, החל כבר בשנת 2008 כשמיכאל עבד בניו-יורק על הרומן הגרפי "עולמו של יחזקאל" אותו סיים בישראל בדרכים של סקיצות צבעוניות בצבעי אקרליק וסופן בפוטו שופ בדימויים גרפיים במחשב. ב-2010 עלתה במנהטן הצגה על פי הרומן הגרפי "עולמו של יחזקאל" ולמרות הערכה רבה לספר ולהצגה, היא הוצגה רק פעם אחת עקב קשיים עם חוזי השחקנים וזכויות הצילום. מספר שנים אחר כך הועלה "יחזקאל" בתיאטרון "החאן" הירושלמי. המחזה זכה לשבחי הביקורת ורץ יותר משתי עונות, עד שההצגה ירדה בלחץ נציגי הדתיים בעיריית ירושלים, בטענה שהיא מוציאה דיבה על חיילי צה"ל.

כדי להוציא את הספר "עולמו של יחזקאל" יסד קובנר את הוצאת "כהל", הוצאה קואופרטיבית של ארבעה אמנים, שתכליתה להיות רב-תחומית בספרות, הגות ומוסיקה. הספר הופק והודפס בעזרת גיוס המונים.

מיכאל קובנר מצייר את אביו צילום עוזד הון

פעילות חברתית נוספת של קובנר וחברו הפסל אבנר לוינסון, היא רכישת חלל גדול בדרום תל אביב לגלריה "מאיה", לחשיפת אמנים בראשית דרכם. ביוני שנה שעברה הוא לקח חלק בתערוכה של אמנים ישראלים – יהודים וערבים – והוקדשה לנושא סיפורי משפחה.

שורשי הילדות והנעורים של כותב כתבה זו צמחו בקיבוץ כפר רופין. לכן שמחתי מאד לתיאור השיא על הקיבוץ שכתבה בר אור על ציון הדרך מבין שבעת חצרות הקיבוצים שצייר קובנר: "אחד השיאים בעבודות חצר הקיבוץ היא סדרת הציורים שצייר בקיבוץ כפר רופין. היה זה הקיבוץ החמישי שבו צייר ונדמה שהדרמה הפנימית מגיעה בו לשיאה בעוצמה של אתר התרחשות הנקשר לחוויה פנימית חזקה. זהו הקיבוץ היחיד שבו עבד גם בטכניקת חיתוך העץ, שבה ניתן ביטוי חזק לניגוד הקוטבי שבין האפל והבהיר, החושך והאור. אין שמים בציורי שדרת הפיקוס בכפר רופין. הגזעים, אדני הארץ, עמודים אחוזים בקרקע וראשם בשמים. עצי הפיקוס הם ענקיים בגודלם ביחס למבנים הקטנים, לרכב החונה, לשני סלעים המונחים כמו קוביית משחק בידי ענקים".

ניתן לנחש שקובנר בחר דווקא חצרות קיבוצים של הקיבוץ הארצי השומר הצעיר בהיותו יליד עין החורש. הקיבוץ הראשון אותו צייר היה נחשון, הקרוב לירושלים מקום מגוריו, ואחר כך גלאון, רוחמה, רבדים, בית ניר, עין החורש ודביר. היחיד מאיחוד הקיבוצים והקבוצות (מכבי הצעיר) היה כפר רופין. ייתכן וההסבר לכך הוא האופי הכפרי-אינטימי של חצרותיהם עם מארג נופי שהוא אחיד וצנוע. קובנר לא בחר בקיבוצים, אולי כמתבקש, כעין חרוד, גבעת חיים או גבעת ברנר, המייצגים את הקיבוץ הגדול שהתרחק במידות רבות מאידיליה של כפר בתכנונו החברתי, הכלכלי והאדריכלי.

מה הם חלומותיו של קובנר אחרי התערוכה, הוא משיב בחיוך: "אני מספיק מבוגר בחיי, אבל יש לי שני חלומות שאולי יתגשמו. האחד לצייר בסדרת ציורים את ים המלח והשני לצייר את אנטרטיקה."

לסיום, ברור שכל תיאור, הסבר או פרשנות, טובים כשהיו לתערוכה "מיכאל קובנר – מראות כפולי אפיק", לא ישוו למראה עיניים של הצופה. בקרו בה בהקדם.